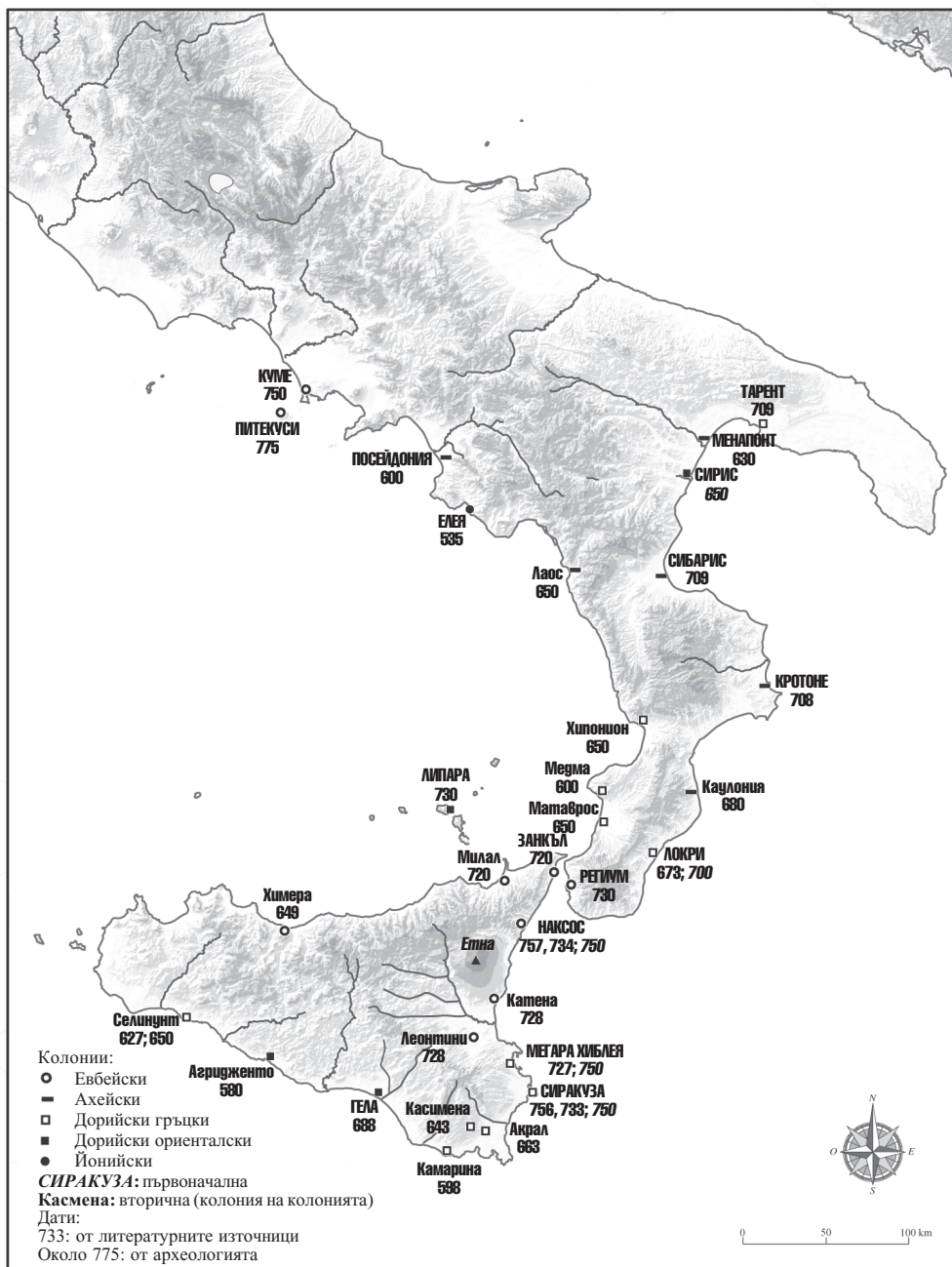

нове на общността, но е сигурно, че условията са били много различни във всеки град, според големината и броя на малките поземлени области и силата на съответните местни аристокрации и системи, притежаващи подчинени селяни, където гражданите са били малцинство. Гърците никога не са се колебали относно спецификата на тяхната система. Те са тези преди всичко, които са живели в „град държава“ (*polis*) за разлика от останалия свят. Разнообразието на ситуациите не е представлявало пречка за дълбокото единство на системата, която остава единствена по рода си в историята.

Фиг. 7. Сцена, изобразена върху геометричен съд, от агората в Атина

Карта 4. Гръцката колонизация във Велика Гърция и в Сицилия

Глава V

ГРЪЦКАТА ЕКСПАНЗИЯ ПО СРЕДИЗЕМНО- МОРИЕТО И КРИЗАТА НА АРИСТОКРАТИЧНОТО ОБЩЕСТВО

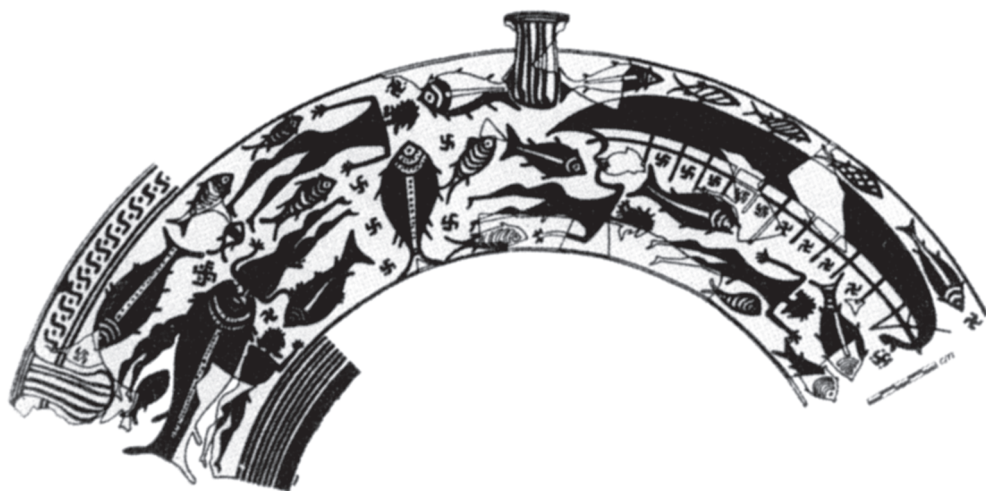
Каквато и да е рождената дата, която съвременните автори дават на гръцкия град държава, няма спор, че между VIII и края на VI век той придобива формата, под която ще достигне апогея си през следващия век. Нашите знания постоянно се увеличават за този период благодарение най-вече на археологическите свидетелства. Писмените източници всъщност са малко и от по-късен етап. От една страна, разполагаме с части от лиричните произведения, каквито са поемите на Архилох⁵⁶ или на Теогнид⁵⁷, на Алкей⁵⁸ или на Сафо⁵⁹, и от друга страна, с разкази и предания, предавани устно и събирани от по-късните автори, от Херодот на Плутарх или Страбон. Поради малкото или дори липсващи надписи, с изключение на тези от самия край на периода, се сблъскваме с често нерешими проблеми, за да се установи хронологията на дадено събитие, за да съвпадат на вид противоречиви сведения. Ние не можем да възстановим политическата история на по-голямата част от гръцките градове държави. Само Атина прави изключение – трябва внимателно да се чете разказът, който е в началото на *Атинска полития* на Аристотел. Но развитието на разкопките в някои части от гръцкия свят позволява да се възстановят етапите от материалната история на някои от тях, да се разграничат социалните структури или развитието на заселването и търговския обмен между различните части на гръцкия свят. На гръцкия свят, а не на Гърция. Тъй като, ако вече в края на тъмните векове този гръцки свят се е разширил до азиатските брегове на Егея, първите векове от първото хилядолетие са белязани от бърза експанзия на гърците по Средиземноморието, което традиционно се нарича гръцка колонизация. Това е първото историческо явление, което характеризира началото на града държава.

I. ГРЪЦКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ ОТ VIII ДО VI ВЕК

В началото е важно да уточним какво трябва да разбираме под гръцка „колонизация“ от архаичната епоха. Тя се различава едновременно от експанзията към бреговете на Мала Азия, която се е разиграла в края на XI век, и от това, което съдържа в себе си понятието „колонизация“. Ако Атина по-късно е станала столица на гръцките селища в Йония и ако днес се приема, че властта, която се е поддържала там, е можела да благоприятства заминаването към Азия на тези, които са бягали от континентална Гърция, това не променя факта, както вече видяхме преди това, че не е ставало въпрос за организирано движение, а по-скоро за миграция към по-гостоприемни брегове. Напротив, според разказите за основаването, които са достигнали до нас от изворите, както и според информацията, която дават археологическите разкопки, изглежда, че това, което някои наричат „втората колонизация“, е било за всяко установяване организирано начинание от града майка – метрополията. Но тук се налага и втората разлика по отношение на това, което разбираме под колонизация. Селището, образувано от гръците, дошли от даден град от егейския свят, не е продължение на метрополията, а нов автономен град, чиито връзки с града майка се оказват много бързо ако не несъществуващи, то поне много слаби. Гръцката колонизация от архаичната епоха е своеобразно явление, причините за което трябва да се опитаме да разберем, преди да очертаем развитието и да преценим последствията.

1. КОРЕНИТЕ НА ГРЪЦКАТА ЕКСПАНЗИЯ ПО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО

Дълго време две тези на съвременните историци са се сблъсквали, що се отнася до гръцката колонизация от архаичната епоха. Едните са държали на това, че както и други подобни явления по ново време, гръцката експанзия най-напред е възникнала в отговор на търговските нужди. Развитието на черната металургия най-вече е направило необходим контрола на някои богати на руди области. Демографският растеж, за който свидетелства развитието на обитаваните места и некрополите от IX век, е налагал снабдяване със зърнени култури, каквито Гърция не е произвеждала достатъчно. Фактът, че първите заселвания са в Южна Италия, където микенците вече са имали представителства, засилва още повече убеждението на тези, които на първо място изтъкват търговските нужди. Но тази теза се сблъсква с аргументите на други, които на преден план са извеждали както историята от древните източници, така и местоположението на главните заселвания покрай богати земеделски земи. За да обяснят заминаването на заселниците, разказите за заселва-

Фиг. 8. Корабокрушение (сцена, изобразена върху геометричен съд)

ниятая наистина са извеждали на преден план или вътрешна криза в града, както е например случаят със заселването на Тарент от партините⁶⁰, прогонени от Спарта, сериозни трудности с оцеляването като в Тера, когато глад е принудил част от населението на острова да емигрира и да основе Кирена на либийския бряг, или пък това, което древните автори са наричали *stenochoria*, липса на земя. Демографският растеж и вътрешна криза, породена вероятно от присвояването на земите от по-силните, обясняват мястото на заселванията в Южна Италия, Сицилия и по-късно по бреговете на Черно море, без да е необходимо да се намесва нуждата от снабдяване с желязо или зърнени култури. Да добавим накрая един последен аргумент в полза на тази теза: грижата на първите заселници да си разделят завладените земи и ролята на разпределителя, дадена на *oikiste*, шефа на експедицията. Някои изследвания, осъществени с помощта на въздушната фотография, показващи древно разпределение на гражданската земя, сякаш потвърждават основно земеделския характер на гръцката колонизация.

Днес по-скоро се опитваме да не се ограничаваме в такъв систематичен избор. Разкопките на Питекуси (Иския), най-древното гръцко място с колонисти в Южна Италия, са разкрили съществуването от самото начало на работилници за обработка на желязна руда, които свидетелстват, че грижата за снабдяване с метал не е била чужда на първите колонисти, заминали от Евбея. Но тези същите колонисти от Еретрия и Халкида са се установили на брега на Кампания срещу Питекуси и са основали Куме в сърцето на богат земеделски район.

В действителност гръцкият град държава от зараждането си предполага съществуването на селска територия, която си поделят членовете на гражданската общност. Основаването на нов град държава не е минавало без вземане на *chora*, тоест без придобиването на обработваеми земи. В този смисъл, следователно, колонизацията е била средство да се дадат земи на тези, които поради различни причини не са имали в града метрополия. При избора на място обаче това не е изключвало други причини: снабдяване с редки или ценни метали, дървен материал за строежи, дори контрол на някои проходи, едновременно стратегически и позволяващи да се следи търговията, за да се извлече полза от това, какъвто е вероятно случаят със заселването почти по същото време на Занкле и Региум⁶¹ на двата бряга на протока на Месина. Не бива обаче да потъваме в дилемата между търговския и земеделския произход на колонизацията. Важно е, под претекст да разгледаме и единия, и другия, да не правим разлика между чисто земеделски и чисто търговски селища, въпреки че някои градове като Марсилия или Навкратис в Египет са отговаряли повече на тези императиви, свързани с размяната, и тяхната *chora* е претърпяла сравнително малко развитие. Гръцки град държава не се е основавал без земя и селищата, които гърците са основали по бреговете на Средиземно море между VIII и VI век, са били още в началото или бързо са се превръщали в независими *poleis*.

2. ЕТАПИТЕ НА ГРЪЦКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ ПО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО

Обикновено разграничаваме два етапа в гръцката експанзия по Средиземноморието. Първият от средата на VIII век, при който гърци, дошли основно от Евбея и континентална Гърция, се заселват в Южна Италия и Сицилия. Вторият от втората четвърт на VII век, при който произходът на заселниците и местата за колонизация се разнообразяват и разширяват. Гърци от островите и Мала Азия основават селища на запад, но също в Африка и чак по бреговете на Черно море. Към средата на VI век експанзията спира за известно време и ако през следващите десетилетия има други селища, те имат малко по-различен характер, какъвто е случаят на атинската колонизация на Тракийски Херсонес или на някои егейски острови.

Първият период на гръцката колонизация

Първите гърци, които са заминали, за да основат нови градове държави, са били евбеЙци. Какви ли са били причините, които са принудили жителите на големия съседски остров на гръцкия континент да емигри-

рат? Сред причините, които споменахме по-горе, може да изведем две на преден план: търсенето на желязна руда, от една страна, и нуждата от обработваеми земи, от друга. В действителност хора от Халкида и Еретрия се заселват в Питекуси може би към 775 година и отварят работилници за обработка на желязна руда, които са разкрити при разкопките. Ала същите тези евбејци скоро са преминали на континента и са основали Куме. Скоро се появяват и други халкидски селища: Наксос на източния бряг на Сицилия, после Катания, Лентини, Занкъл и накрая Региум на италианския бряг на Месинския пролив. В действителност след лелантинската война, при която на острова един срещу друг застават жителите на Халкида и Еретрия, започва упадъкът на победената Еретрия. Следователно *oikistes*, или водачите на експедициите, са жители на Халкида, които основават гръцки градове държави съгласно необходимостта от земи на тези, които нямат (така след голям глад е основан Региум), и желанието да контролират някои пътища: така е с Месинския пролив между Занкъл и Региум.

Но евбејците не са били единствените, които са изследвали западните морета. Почти по същото време, когато е основан Наксос, основаването на Мегара Хиблея от мегарците и на Сиракуза от коринтяните превръща източния бряг на Сицилия в гръцка провинция. Други заселници, заминали от Пелопонес, се установяват по същото време (последните години на VIII век) в Южна Италия, в Сибарис, Кротоне, Тарент. Имаме малко повече информация за основаването на Тарент, което се обяснява едновременно със значимостта на града през класическата и елинистичната епоха и от факта, че неговите основатели от партините са заминали от Спарта след бунтовете, които по-късно ще разгледаме. Последните важни селища от първия етап на експанзията: Еписефрийски локри⁶², основан през 680 година от колонистите от Локрида и Гела, Сицилия, основан от жителите на Родос и Крит. Последното селище вече показва разширяването на произхода на колонистите, което характеризира втория период.

Вторият период от експанзията по Средиземноморието

Той се характеризира, както видяхме по-горе, с разнообразие на произхода на колонистите и разширяване на областите на заселване. Гърците от островите и от Мала Азия заемат основно място и ако Южна Италия и Сицилия продължават да имат още нови селища – колонии на колонии във вече изследваните и по-отдалечени зони (Посейдония в Южна Италия, Агридженто, Химера или Селинунт в Сицилия), чиито основатели присъединяват често към тях още хора, дошли от Гърция, то за-

напред гръцките заселници изследват други части на средиземноморския свят: северните брегове на Егея, Пропонтида⁶³, Черно море, но също и брегове на Африка, на Галия и на Испания.

Северните брегове на Егея вече са били изследвани през първия период на гръцката експанзия от колонистите от Евбея. Но техните селища са били малки и без особено значение, и невинаги или твърде късно са достигали до статута на *polis*. Противно на това, от втората четвърт на VII век се основават по-важни селища: Тасос, основан през 685 година от гърците от Парос под ръководството на Телесикъл, бащата на поета Архилоксос, Марония, на тракийското крайбрежие, основан от хората на Хиос, Енос, от колонистите от Лесбос и Куме в Еолида. Но най-големите селища са основани от мегарците и най-вече от милетяните⁶⁴, на Пропонтида и по бреговете на Понтос Аксинос⁶⁵. Сред селищата на мегарците може да споменем Астакос, Халкедон, Силиврия и Византион на Пропонтида, Хераклея Понтика, Херсон, Калатис (Мангалия) и Месембрия на Понтос Аксинос. Що се отнася до селищата, основани от жителите на Милет – Кизик, Абидос, Синоп, Амисос, Истер, Олбия, – те търпят бързо развитие и някои от тях се превръщат във важни търговски селища за износ на жито основно.

В Африка единствената голяма гръцка колония е Кирена на либийския бряг, основана от колонистите от Тера, които напускат острова след страшна суша. Разказ от Херодот съобщава името на водача Батос и условията, при които се е случило заминаването на колонистите: след първата разузнавателна експедиция са решили, че по един син от всяко семейство, определен от съдбата, ще участва в експедицията. Събрали са се между двеста и триста мъже, натоварили са се на два кораба и са слезли на остров Платея, срещу либийския бряг, където живеели от земеделие докъм 630 година, когато са основали Кирена на континента. Имало е и друго гръцко селище в Африка, Навкратис, на един от ръкавите на делтата на Нил. Но е ставало въпрос за съвсем друго нещо, за представителство, където гърците от различните градове на островите и азиатския континент са получили правото да построят светилища на своите богове. Най-голямото от тези светилища е *Хеленион*, където са извършвали ритуали жителите на девет града: Хиос, Теос, Фокея, Клазомен, Родос, Книдос, Халикарнас, Фаселис и Митилини. Това представителство се е превърнало в град късно, не преди средата на VI век.

На запад от Средиземно море жителите на Родос, Самос и най-вече на Фокея изследват далечните морета. Не се знае доколко е достоверен разказът за Колеос от Самос, който е отклонен от пътя си от буря и отива в Андалусия. И оскъдните археологически доказателства не позволяват да се говори за родоска „колонизация“. Археологическите

извори потвърждават разказите за основаването на Марсилия от фокейците в зората на VI век. Може би защото от самото начало тяхната *chora* не им е била достатъчна, за да се изхранват, може би също защото градът е представлявал канал за продуктите от задморското крайбрежие на Анатолия, те много скоро са се насочили към плодородни морски експедиции, като несъмнено са практикували както пиратството, така и разменна търговия, използвайки за това бързи галери с петдесет гребци – пентеконторите. Плавайки по северните брегове на Егея, после из Йонийско море, те са поддържали добри отношения с жителите на Халкида, господари на Месинския пролив. Предполага се, че мирното им заселване (преданията разказват, че един от водачите на експедицията се е оженил за дъщерята на местния цар) е имал за цел да снабди гръцкия свят с един особено ценен метал, а именно с калай от островите Каситериди, които се намират или на юг от Великобритания, или при английския Корнуол. Марсилия бързо се е превърнала във важно място, но до IV век нейната *chora* е била ограничена около Ласидон. Жителите на Марсилия са установили на свой ред представителства из долината на Рона, по иберийските брегове (Емпорион), а други фокейци се установяват в Аталия, Корсика, и във Велия, Южна Италия, където след завземането на Фокея от персите се настаняват бежанци, които не приемат да са под доминацията на Великия цар.

Ето как за по-малко от два века средиземноморският свят, Херкулесовите стълбове в Кавказкия регион вече са били пропътувани от гърците, които са основали там селища. Като оставим настрана няколко временни представителства, останалите селища се превръщат в независими градове държави. Една такава експанзия не може да не е имала важни последици за развитието на гръцкия свят. Но преди да преценим какви са те, трябва да определим, доколкото можем, основните черти на тази „колонизация“.

3. ОТЛИЧИТЕЛНИ ЧЕРТИ НА ГРЪЦКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ

Вече казахме, че понятието колонизация, макар и удобно, рискува да промени истинския смисъл на тази гръцка експанзия, да прикрие факта, че гърците, дошли от континента, от егейските острови или бреговете на Мала Азия, са създали независими градове държави, които не са продължение на тяхната метрополия.

Да отбележим най-напред, че ако за удобство на изложението говорим за жителите на Халкида, Коринт, Милет или Мегара, ако наистина е имало безспорно организирано заминаване от даден град, има също многобройни примери за експедиции, които обединяват хора от различ-

ни места. Ето защо например Гела в Сицилия е основан от критяните и родосците, Занкъл в Сицилия, също от жителите на Халкида, Куме, към които са се присъединили хора, дошли директно от Евбея и към които по-късно са се присъединили жителите на Месена, бягащи от своята страна, попаднала в ръцете на спартанците и заселени под грижите на тирана на Региум, Анаксилай, който дава на града името, което му е останало – Месина. В разказите за основаването, предавани от по-късни източници, се появява също името на водача на експедицията, тоест на основателя, натоварен с организацията на новия град, за разпределението на завладените земи, за издигането на светилища, за въвеждането на институции, често заети от града майка, но понякога също може би, в случай че колонистите са били изгнаници или бегълци, скъсвайки смело с тях. Това е проблем, който е предизвикал много дебати сред съвременните автори, и то до такава степен трудни дебати поради не особено достоверните източници, че често не се знае какви са били институциите на градовете майки в момента на заминаване на експедицията. Ще се ограничим да илюстрираме тази несигурност с един-единствен пример – Тарент. Тарент е колония, основана от изгнаници от Спарта – партините. Има различни предания, едните за деца, родени от съюза на спартански жени с илоти през първата война на Месения, други за деца, родени също от незаконни съюзи, но между жени от Лакония и млади, понисши мъже. Каквато и да е стойността на тези предания, спартанският произход на партините не се оспорва. Впрочем известно е, че Спарта е имала много голяма институционална самобитност, каквато не се открива в Тарент, било защото спартанските институции не са въведени след основаването на Тарент, което е най-вероятно, било защото влиянието на града майка върху дъщерния град е било много слабо.

Друг проблем е разпределянето на завладяната земя. Разкопките, които се провеждат от около двайсет години, разкриват трасето на пътищата и устройството на пространството на някои градски центрове. Най-известният пример е Мегара Хиблея в Сицилия. Що се отнася до разделянето на *chora*, проблемът е по-труден за решаване, тъй като кадастралните следи по земята, които са заснети благодарение на въздушната фотография в Метапонтум⁶⁶ например, не датират от епохата на основаването му. Някои анекдоти обаче доказват, както и алузията в началото на песен VI от *Одисея* за основаването на Схерия, че водачът на експедицията е трябвало да раздели земите. Не е изключено, но не е и доказано, че това разпределяне се е извършило чрез жребий на равни части. Трябва да припомним и случая с островите Липари: към 580 година група колони от Книдос и Родос, които напразно се опитали да се установят в Сицилия, спрели на островите Липари, където били добре

приети от местното население и се установили там. Но вместо да си разделят земите, те ги обработвали заедно. Не може да се твърди със сигурност дали „комунизмът“ на островите Липари е измислен, или реален. Най-малкото поне не бива да се пренебрегват историите, които разкриват различните случаи и решенията, които са вземали гръцките колонисти.

И друга променлива величина трябва да се вземе предвид: местната среда, или по-точно среди, с които гръците са се сблъскали, когато са се установявали по тези места и земи, които надали са били необитаеми. Древните извори помагат малко по този въпрос. Най-често те не споменават дори името на народите, сред които гръците се заселват. Когато нашите извори са по-точни, това е така, защото големи конфликти са противопоставили колонисти и местни, като в Сицилия и Либия, или напротив, когато местният суверен приема с благоразположение гръците и им дава земи или привилегии: Амасис в Египет, цар Иблон⁶⁷ за мегарците от Сицилия или царя на Сегобрига, който дава дъщеря си на фокееца Протис, един от ойкистите на Марсилия. Съществуването на зависими селски населения, които древните автори сравняват с илотите на Спарта, свидетелстват за подчинеността на местните: местните на територията на Сиракуза, мариандините на Хераклея Понтика или витинците на Византия.

Разкопки, водени от археолозите на територията на някои гръцки градове в Южна Италия, в Сицилия и по бреговете на Черно море, позволяват да се уточни характерът на отношенията между гръци и местни и влиянието, което си оказват един на друг, и да се прецени какво влияние е оказало гръцкото присъствие върху развитието на структурите на тези местни общества. Все още не могат да се вадят общи заключения от изследванията, които текат и в момента. Ще дадем само няколко примера. В Сицилия, изглежда, отношенията са били сравнително мирни между местни и колонисти от халкидските градове, докато, изглежда, са били трудни на територията на Гела или Сиракуза. При първия случай са открити много гръцки предмети и в некрополите съжителстват гръцки и местни гробове. При вторите пък, обратно, изчезването на местните градове и присъствието на гръцки военни постове разкриват враждебни отношения. Същата разлика има и в Южна Италия между градовете от кампанийския бряг, чието задморско крайбрежие разкрива бавното и мирно проникване на елинизма и градовете от Тарентския залив, под постоянната заплаха на силно организирани народи. Със сигурност разлики от същия характер ще се появят, когато приключат изследванията в други части на средиземноморския свят, и ще очертаят влиянието, което различните цивилизации като иберийска-

Карта 5. Гръцката експанзия в края на VI век пр. Хр.